

Meer dan een veilige plek over kastelen in Gelderland

**Lesbrief
kasteel Cannenburch**

Meer dan een veilige plek
Over kastelen in Gelderland

Kasteel Cannenburch, Vaassen

Inhoud

<i>Inleiding</i>	6
<i>Les 1 Introductie ‘Meer dan een veilige plek’</i>	8
<i>Les 2 Bezoek aan kasteel Cannenburch</i>	13
<i>Les 3 De toekomst van het kasteel</i>	15
<i>bijlage 1 Achtergrondinformatie</i>	19
<i>bijlage 2 Antwoordenblad Het kasteel</i>	
<i>bijlage 3 Antwoordenblad Het kasteelpark</i>	

Inleiding

Doelgroep

Dit project is bestemd voor leerlingen van groep 7 en 8 van het basisonderwijs.

Doel

- Leerlingen krijgen inzicht in de rol van het kasteel binnen zijn omgeving door de tijd: waarom staat het kasteel op deze plek?
- Leerlingen krijgen inzicht in de rol van het kasteel binnen zijn omgeving in het heden en denken na over deze rol in de toekomst.

Kerdoelen

Binnen dit project staat de erfgoedkant van omgevingsonderwijs centraal: de leerlingen leren in, van en over hun eigen leefomgeving. Het project richt zich op het kasteel in de buurt van de school. Een bezoek aan het kasteel is een essentieel onderdeel van het project.

Omgevingsonderwijs raakt aan diverse kerndoelen. In het project komen verschillende kerndoelen in meer of mindere mate aan bod. De belangrijkste kerndoelen die aan de orde komen zijn:

Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein natuur en techniek

Kerdoel 40 De leerlingen leren in de eigen omgeving veel voorkomende planten en dieren onderscheiden en benoemen en leren hoe ze functioneren in hun leefomgeving.

Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein ruimte

Kerdoel 50 De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.

Oriëntatie op jezelf en de wereld, domein tijd

Kerdoel 51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.

Kunstzinnige oriëntatie

Kerdoel 56 De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van het cultureel erfgoed.

Tijdvakken en canonvensters

Het project geeft lokaal invulling aan één of meerdere tijdvakken en canonvensters. Hierdoor sluit het project aan bij bestaande lesmethoden en kan het een plek vinden binnen het curriculum.

Voor geschiedenismethoden zijn, zowel voor het basis- als voortgezet onderwijs, de 'tien tijdvakken van de commissie de Rooy' belangrijk. Dit project sluit aan op het [tijdvak Pruiken en Revoluties \(1700-1800\)](#).

De culturele canon is het geheel van belangrijke personen, teksten, kunstwerken, voorwerpen, verschijnselen en processen die samen laten zien hoe Nederland zich ontwikkeld heeft tot het land waarin we nu leven. De kernperiode van kasteel Cannenburch sluit aan op het [canonvenster Buitenhuisen](#).

Didactisch principe

Om de inhoud van het project beter bij de leerlingen te laten beklijven, is gekozen voor een activerende didactiek. Van de leerlingen wordt verwacht dat zij zelf actief deelnemen. Op kasteel Cannenburch krijgen de leerlingen daarom geen rondleiding. De leerlingen werken in tweetallen aan opdrachten in het kasteel en in het kasteelpark. Op bijna alle vragen is een antwoord te formuleren door samen goed te kijken, na te denken, te argumenteren en discussiëren.

Opbouw

- Les 1** introductie middels een film en presentatie
- Les 2** bezoek aan het kasteel en zijn omgeving
- Les 3** plan voor de toekomst van het kasteel en zijn omgeving

Les 1 Introductie 'Meer dan een veilige plek'

Kastelen staan niet zomaar ergens. Een bouwheer dacht goed na over de plek waar hij zijn kasteel bouwde. In de middeleeuwen was een strategische plek een geschikte plek.

Daarnaast was een kasteel zelfvoorzienend. Alles wat een kasteelheer nodig had, moest in de omgeving van het kasteel aanwezig zijn. Daarom hoort bij een kasteel altijd een landgoed: een groot stuk grond met nuttige elementen die voedsel of inkomsten opleverden.

Een geschikte plek voor een kasteel had alles te bieden wat een kasteelheer nodig had: een strategische ligging, voedsel en inkomsten.

Na de middeleeuwen nam de defensieve functie van kastelen af. Het kasteel en de omgeving van het kasteel veranderden. In en om het kasteel werden sier en comfort belangrijker.

Zonder geschikte omgeving kan een kasteel niet bestaan. In dit project kijken we daarom zowel naar het kasteel als naar de plek waar het kasteel staat.

Doel

- Leerlingen maken kennis met het onderwerp van het project: kastelen en hun omgeving.
- Leerlingen weten dat de functie, het exterieur en interieur van kastelen in de loop van de tijd veranderd zijn.
- Leerlingen zien dat het kasteel onderdeel uitmaakt van een heerlijkheid en dat zich binnen de heerlijkheid allerlei nuts- en sierelementen bevinden.
- Leerlingen zijn voorbereid op het bezoek aan kasteel Cannenburch.

Werkwijze

Klassikaal

Duur

60 minuten

Nodig

- cd-rom: presentatie 'Meer dan een veilige plek'
- apparatuur om de presentatie af te spelen
- bijlage 1: achtergrondinformatie

Vorbereiding

Lees de tekst uit bijlage 1 voorafgaand aan de les goed door.

Inleiding

Op de cd-rom vindt u het bestand **startcannenburg.html**. Door dubbel te klikken start de presentatie. Test of de presentatie werkt door op 'volgende dia' rechts boven in uw scherm te klikken. Als dit werkt, kunt u met de pijl links boven in uw beeld terug naar de eerste dia.

Start de presentatie niet? Sluit hem dan weer af. Klik met de rechtermuisknop op het icoon **startcannenburg.html**. Klik op 'openen met' en kies 'internet explorer'.

Druk op F11 voor volledig scherm. Op de **titeldia (dia 1)** volgt de **dia 2** met de film 'Meer dan een veilige plek'. Staat het geluid aan? Klik met de muis op start.

Laat de film aan de leerlingen zien. Bespreek na afloop met de leerlingen wat ze hebben gezien. Op de volgende vier dia's staan de vier hoofdlijnen van de film genoemd. Bespreek deze met behulp van onderstaande vragen.

Klik op 'volgende dia' rechts boven - Eerste hoofdlijn - dia 3

In een middeleeuws kasteel moest je veilig zijn. Een middeleeuws kasteel is daarom een stevig gebouw met dikke muren, weinig ramen en omringd door een diepe gracht.

Vraag: Waarom was het zo belangrijk om veilig te zijn in een middeleeuws kasteel?

De middeleeuwen was een gevaarlijke tijd. De ridder bouwde een kasteel waar de boeren uit de omgeving naartoe konden als gevaar dreigde. Daarom moest het kasteel veilig zijn.

Klik op 'volgende dia' - Tweede hoofdlijn - dia 4

Later werd veiligheid minder belangrijk. Een kasteel moest vooral aangenaam zijn, een gebouw waarin je prettig kon wonen.

Vraag: Wat deed de kasteelheer om van het kasteel een aangenaam huis te maken?

Men maakte meer en grotere ramen in het kasteel, het kasteel werd gemeubileerd met meer aangename meubels, er werden versieringen aangebracht aan de buitenkant en binnenkant van het kasteel waardoor het kasteel er mooier uitzag.

Klik op 'volgende dia' - Derde hoofdlijn - dia 5

Kastelen werden niet zomaar ergens gebouwd. Er werd goed nagedacht over de plek. Een goede plek voor een kasteel heeft een goed uitzicht en er is water in de buurt.

Vraag: Waarom is een goed uitzicht belangrijk?

Als je een goed uitzicht hebt, kun je de omgeving goed in de gaten houden. Je kunt bijvoorbeeld goed zien of een vijand in de buurt is.

Vraag: Waar had een kasteelheer water voor nodig?

Water werd gebruikt om de gracht mee te vullen. De gracht was belangrijk voor de veiligheid. Daarnaast was het water nodig om te wassen, te koken en te drinken. Waterleiding bestond in de middeleeuwen nog niet. Dus koos men een plek waar al water was.

Klik op 'volgende dia' - Vierde hoofdlijn - dia 6

Kastelen zijn heel oud, vaak wel 600 of 700 jaar. In de loop van de tijd zijn kastelen veranderd.

Vertel de leerlingen dat er in Vaassen ook een kasteel staat. De leerlingen gaan ontdekken of de uitspraken ook bij dit kasteel passen.

Klik op 'volgende dia' - Er verschijnt een foto van kasteel Cannenburch - dia 7

Vraag: Welk gebouw is dit?

Bespreek met de leerlingen wat ze al van kasteel Cannenburch weten. Wie is er al eens geweest? Wat heb je er gezien? Wie woont er? Wat gebeurt er in en bij dit kasteel?

Kasteel Cannenburch werd voor het eerst genoemd in het jaar 1365. Bijna tweehonderd jaar later, in 1543, kocht Marten van Rossum het kasteel. Nou ja, kasteel. Dat wat ervan over was. Toen Marten van Rossum het kasteel kocht was het een ruïne. Marten bouwde het kasteel opnieuw op. Sindsdien is het kasteel door vele mensen bewoond. Allemaal hebben ze hun sporen nagelaten.

In de film heb je gehoord dat een kasteel niet zomaar ergens werd gebouwd. De bouwheer dacht goed na over de plek. Een goede plek was een veilige plek met uitzicht en water.

Klik op 'volgende dia' - de plek van kasteel Cannenburch - dia 8

Het pijltje op de plattegrond wijst naar de plek waar kasteel de Cannenburch staat. Wat maakt dit nu zo'n geschikte plek voor een kasteel?

Klik op 'volgende dia' - kasteel Cannenburch en het water - dia 9

De titel van het project is 'Meer dan een veilige plek'. Een goede plek voor een kasteel had meer te bieden dan alleen veiligheid. Op de plek van de Cannenburch speelt het water een belangrijke rol. Zonder het water was kasteel Cannenburch er niet geweest. Het water zorgde niet alleen voor veiligheid. De Cannenburch ligt vrij laag. De Veluwe, ten westen van de Cannenburch, ligt een stuk hoger. Op de Veluwe zijn sprengen, plekken waar water uit de grond komt. Dit zijn de plekken links op het kaartje waar de blauwe lijnen beginnen. Vanuit de sprengen stroomt het water in beken naar beneden. Een van de plekken waar veel beken stromen is de plek waar de Cannenburch staat.

Vraag: Waar zou de kasteelheer het stromende water voor kunnen gebruiken?

Het stromende water werd gebruikt om molens aan te drijven. Deze molens waren van de kasteelheer. In de molens werd graan gemalen, wol gevilt, koper geslagen en papier gemaakt. De producten leverden geld op. Op die manier verdiende de kasteelheer zijn geld.

Klik op 'volgende dia' - kasteel Cannenburch en het landgoed - dia 10

De plek is meer dan alleen het gebouw. Bij een kasteel hoort altijd veel grond. Het landgoed noemen we dat. De kasteelheer heeft zoveel grond nodig omdat hij leeft van de opbrengst van de grond. Hoe groot zou het landgoed op het grootst geweest zijn?

In beeld ziet u drie lijnen:

Lijn 1 rood – heel klein landgoed

Lijn 2 geel – een middelgroot landgoed

Lijn 3 blauw – het landgoed op z'n grootst

De leerlingen denken na over de drie opties. Bespreek de mogelijkheden en bepaal samen welke lijn het landgoed in oorspronkelijke grootte aangeeft.

Klik op 'volgende dia' - kasteel Cannenburch en het landgoed - dia 11

De rode en gele lijn zijn verdwenen. Het landgoed was een tijd geleden (omstreeks 1850) zo groot als de blauwe lijn. Delen van het landgoed vallen buiten de plattegrond. De familie van Isendoorn, die in 1850 eigenaar was van kasteel Cannenburch, bezat verschillende stukken grond in de wijde omgeving van Vaassen. Het landgoed was dus groter dan het gebied dat je op de plattegrond ziet.

De watermolens op het landgoed werden verpacht aan molenaars. De molenaars huurden de molen en ze betaalden huur en een deel van de opbrengst aan de kasteelheer.

Op het landgoed waren boerderijen met akkers en weiden. Deze boerderijen werden verpacht aan boeren. Ze huurden de boerderij en de grond en betaalden (net als de molenaars) huur en een deel van de opbrengst aan de kasteelheer. Koeien die op het landgoed graasden leverden vlees en melk. Op de akkers werden gewassen verbouwd.

Klik op 'volgende dia' - kasteel Cannenburch en het landgoed - dia 12

Hoe groot was het landgoed eigenlijk? Om een beeld te krijgen van hoe groot het landgoed was, wordt er een vergelijking gemaakt met het centrum van Vaassen en de blauwe lijn.

In het beeld staat het centrum van Vaassen aangegeven met een zwarte lijn. Vergelijk de grootte van beide gebieden; het centrum van Vaassen en het landgoed.

Vraag: Is het landgoed zoals het vroeger was groter dan Vaassen nu?

Klik op 'volgende dia' - kasteel Cannenburch en het landgoed nu - dia 13

In beeld ziet u een gele lijn. Deze lijn duidt de huidige grootte van het landgoed aan. Het landgoed is nu een stuk kleiner dan in 1850. De zwarte lijn geeft het centrum van Vaassen aan.

Vraag: Is het centrum van Vaassen nu, groter dan het landgoed van kasteel Cannenburch nu?

Klik op 'volgende dia' - Nut en sier - dia 14

Het landgoed is groot. De kasteelheer heeft zoveel grond nodig omdat hij leeft van de opbrengst van de grond. Wat doet de kasteelheer met al die grond? Wat zou hij verbouwen? Wat graast er op zijn velden?

Op deze dia ziet u de plattegrond van het landgoed met symbolen van nuttige elementen en sierelementen die aanwezig zijn op veel landgoederen in Gelderland. Het hebben van nuttige elementen op het landgoed zorgt voor inkomsten waarmee het landgoed onderhouden kan worden. Daarnaast zijn er vaak sierelementen te vinden op een landgoed. Deze elementen zorgen ervoor dat het landgoed er fraai uitziet. Bespreek de betekenis van de symbolen. U vindt een toelichting in bijlage 1.

Welke elementen zullen op het landgoed van kasteel de Cannenburch te vinden zijn? Denk samen met de leerlingen na over de elementen:

Moestuin

Oprijlaan

Duiventil

Siertuin

Boomgaard

Bos

Sierelementen

Molen

Akkers en weiden

Bijzondere bomen

Klik op 'volgende dia' - Voorbereiding bezoek kasteel Cannenburch - dia 15

Vertel de leerlingen dat de ze zelf gaan ontdekken welke elementen aanwezig zijn op het landgoed van kasteel Cannenburch.

Les 2 Bezoek aan kasteel Cannenburch

Zonder geschikte omgeving kan een kasteel niet bestaan. Tijdens het bezoek aan kasteel Cannenburch bekijken de leerlingen daarom niet alleen het kasteel maar tevens het kasteelpark. Wat maakt deze plek zo geschikt voor een kasteel? Welke nuttige elementen en sierelementen zien we op het landgoed?

Doel

- Leerlingen bezoeken kasteel Cannenburch.
- Leerlingen zien dat bijna alles in de omgeving van het kasteel een nuts- of sierfunctie had.
- Leerlingen zien dat het kasteel in de loop van de tijd veranderd is.

Duur

- start: 20 minuten
- kern (binnen- en buitenopdrachten): 70 minuten
- afsluiting: 10 minuten

Nodig

Benodigheden worden ter plaatse door Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen verzorgd.

Voorbereiding

Om de activiteiten ter plaatse zo snel mogelijk van start te kunnen laten gaan, vragen we u de klas voorafgaand aan het bezoek op te delen in drietallen.

Inleiding

Het bezoek aan kasteel de Cannenburch start met het bekijken van een introductiefilm in het Bouwhuis. Na het bekijken van de film gaat de klas in twee groepen uit elkaar.

Beide groepen maken onder begeleiding van een medewerker van kasteel de Cannenburch diverse opdrachten in en om het kasteel. Deze opdrachten staan beschreven in een opdrachtenboekje. Ieder drietal krijgt een opdrachtenboekje en een antwoordformulier. De drietallen maken de opdrachten zelfstandig.

De ene groep start met de opdrachten in het kasteel. De andere groep start met de opdrachten in het kasteelpark. Halverwege het bezoek wisselen de groepen.

Het bezoek wordt gezamenlijk afgesloten in het Bouwhuis.

Les 3 De toekomst van het kasteel

In deze laatste les wordt allereerst teruggeblikt op het voorgaande. Tijdens het bezoek aan kasteel Cannenburch hebben de leerlingen ontdekt wat de relatie is tussen het kasteel en de omgeving van het kasteel. Deze ontdekkingen worden zichtbaar gemaakt op de volgende dia's van de presentatie.

Vroeger had de kasteelheer het landgoed nodig om te kunnen overleven. Alles op het landgoed had een functie voor het kasteel. Het landgoed was zelfvoorzienend en leverde voedsel en geld op. Zo lang het landgoed genoeg geld oplevert kan het blijven bestaan. Dat was niet alleen vroeger zo. Vandaag moet een landgoed, net als vroeger, geld opleveren om te kunnen blijven bestaan. Geld verdienen gebeurt op veel verschillende manieren. Kunnen de leerlingen een plan bedenken om geld te verdienen met kasteel Cannenburch?

Doel

- Leerlingen plaatsen de nuttige- en sierelementen op de juiste plaats in de plattegrond en zien dat bijna alles in de omgeving van het kasteel een nuts- of sierfunctie heeft.
- Leerlingen bedenken een plan voor de toekomst van het kasteel waarbij een (nieuwe) nutsfunctie een belangrijke factor is.

Werkwijze

Inleiding

klassikaal

Kern

in groepjes

Duur

60 minuten

Nodig

- cd-rom: presentatie 'Meer dan een veilige plek'
- apparatuur om de presentatie af te spelen
- knutselmateriaal zoals potloden, stiften, gekleurd papier, schaar, lijm, enzovoort

Inleiding

Kom terug op het bezoek aan kasteel Cannenburch. Bespreek klassikaal wat de leerlingen hebben gezien op de Cannenburch. Wat is ze bijgebleven, wat vonden ze bijzonder? Wat hebben ze gezien wat ze niet hadden verwacht? Wat heeft ze verbaasd?

Tijdens het bezoek hebben de leerlingen vragen beantwoord. De antwoorden op deze vragen vindt u in bijlage 2 en 3.

Start de presentatie en ga naar dia 16. Op deze dia ziet u de eerste uitspraak uit les 1.

De uitspraken zijn de hoofdlijnen van de film. Bespreek per uitspraak of het klopt met dat wat ze hebben geleerd over kasteel Cannenburch.

In een middeleeuws kasteel moest je veilig zijn. Een middeleeuws kasteel is daarom een stevig gebouw met dikke muren, weinig ramen en omringd door een diepe gracht.

Vraag: Heeft kasteel Cannenburch dikke muren? Heeft het kasteel een gracht? Heeft het kasteel veel of weinig ramen? Hoe was dat in de tijd dat het kasteel werd gebouwd?

Het deel van kasteel de Cannenburch dat in de Middeleeuwen is gebouwd, heeft dikke muren. Om het kasteel loopt een gracht. De ophaalbrug is er niet meer. Deze is vervangen door een vaste stenen brug. Het kasteel heeft veel ramen. Hoeveel ramen het kasteel had in de tijd dat het werd gebouwd, weten we niet. Er zijn geen afbeeldingen uit die tijd. Waarschijnlijk had het kasteel van oorsprong weinig ramen.

Klik voor de tweede stelling op 'volgende dia' - dia 17

Later werd veiligheid minder belangrijk. Een kasteel moest vooral aangenaam zijn, een gebouw waarin je prettig kon wonen.

Vraag: Is het kasteel in de loop van de tijd veranderd? Wat is er aan het kasteel veranderd?

Ja. Wat is er zoal veranderd? Marten van Rossum maakte meer ramen in het kasteel en liet het kasteel aan de buitenkant versieren met witte zandstenen versieringen. Later kwam het kasteel in handen van de familie van Isendoorn. Zij moderniseerden het kasteel telkens zodat het een steeds aangenamer huis werd.

Klik voor de derde stelling op 'volgende dia' - dia 18

Kastelen werden niet zomaar ergens gebouwd. Er werd goed nagedacht over de plek. Een goede plek voor een kasteel heeft een goed uitzicht en er is water in de buurt.

Vraag: Welke rol speelt het water in het verhaal van kasteel Cannenburch?

Toen het kasteel werd gebouwd in de middeleeuwen, werd het water gebruikt om de gracht mee te vullen. Later werd het water eveneens gebruikt om molens aan te drijven. In de molens werd graan gemalen, wol gevilt, koper geslagen en papier gemaakt. De producten leverden geld op. Met dit geld kon het landgoed met het kasteel onderhouden worden.

Klik voor de vierde stelling op 'volgende dia' - dia 19

Kastelen zijn heel oud, vaak wel 600 of 700 jaar. In de loop van de tijd zijn kastelen veranderd.

Vraag: Is kasteel Cannenburch in de afgelopen 600 jaar veel veranderd?

Ja. Wat is er zoal veranderd aan het kasteel?

Toen Marten van Rossum het kasteel in 1543 kocht, was het een ruïne. Marten bouwde het kasteel opnieuw op. Het fundament van het kasteel is onveranderd. De ingang van het kasteel is in de loop van de tijd verplaatst en telkens werd er weer een stukje aangebouwd.

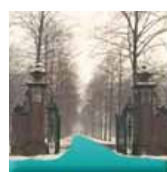
Toen Geldersche Kasteelen het kasteel in 1951 kocht, was het in een slechte staat. Het kasteel werd gerestaureerd maar in één kamer (de zwarte kamer) heb je kunnen zien hoe het kasteel eruit zag voordat het werd opgeknapt.

Klik op 'volgende dia' - dia 20 met de kaart van de heerlijkheid met de symbolen

Besprek per symbool of de leerlingen dit op het landgoed hebben gezien, wat de functie is voor het landgoed en waar het ligt op de plattegrond. Als u op het symbool klikt verschijnt er een lijn naar de juiste plek in de plattegrond. Wanneer een element niet aanwezig is, verschijnt een rood kruis door dit element.

**Moestuin
aanwezig**

**Oprijlaan
aanwezig**

**Duiventil
aanwezig**

**Siertuin
aanwezig**

**Boomgaard
aanwezig**

**Bos
aanwezig**

**Sierelementen
aanwezig**

**Molen
aanwezig**

**Akkers en weiden
aanwezig**

**Bijzondere bomen
aanwezig**

Toelichting

Alle elementen zijn terug te vinden op het landgoed van de Cannenburch. Sommige van deze elementen (de moestuin, de duiventil, het bos, de molen en de akkers en weiden) stammen uit de Middeleeuwen. Deze elementen zijn voornamelijk nuttig en werden gebruikt om het landgoed te kunnen onderhouden. In de middeleeuwen had het kasteel een verdedigingsfunctie. Het kasteel en het landgoed waren daarom vooral praktisch ingericht. Het uiterlijk van het landgoed en kasteel waren van ondergeschikt belang.

Na de middeleeuwen verloor het kasteel haar verdedigingsfunctie. Het uiterlijk van het landgoed en kasteel werden belangrijker. Na de middeleeuwen werden daarom sierelementen aan het landgoed toegevoegd (de oprijlaan, siertuin, sierelementen en bijzondere bomen).

De sierelementen zijn in de loop van de eeuwen aan het landgoed toegevoegd. De nuttige elementen verdwenen niet. Deze elementen bleven nodig om het landgoed te kunnen onderhouden. Daarom zie je alle elementen terug op het landgoed van kasteel Cannenburch.

Kern

Vertel aan de leerlingen dat de kasteelheren en vrouwen het landgoed nodig hadden om te kunnen overleven. Alles op het landgoed had een functie voor het kasteel. Het landgoed was zelfvoorzienend en leverde voedsel en geld op.

Zo lang het landgoed geld oplevert kan het blijven bestaan. Lang geleden was dit al moeilijk. Om het landgoed te kunnen onderhouden trouwden de kasteelheren en vrouwen niet zomaar met iemand. Ze zochten iemand uit die genoeg geld meebracht om het landgoed te kunnen onderhouden. Op het schilderij met de stambomen in de Cannenburch heb je dit gezien.

Vandaag is het nog steeds erg lastig om een landgoed met een kasteel te onderhouden. In Nederland zijn meer landgoederen met kastelen zoals kasteel Cannenburch. Ieder landgoed overleeft op een eigen manier.

Klik op 'volgende dia' voor verschillende voorbeelden van landgoederen die zelfstandig draaien.

Dia 21 - historische activiteiten

Sommige kastelen en landgoederen kun je bezoeken. De kastelen zijn musea geworden en bezoekers betalen geld om het kasteel te mogen bekijken. Museumkastelen zijn bijvoorbeeld kasteel Ammersoyen, kasteel de Cannenburch en kasteel Hernen.

Soms worden er evenementen georganiseerd in en om het kasteel. Zoals 'Doorwerth belegerd' waar re-enactors een belegering naspelen en bezoekers tegen betaling mogen komen kijken.

In sommige kastelen wonen mensen. Zij betalen huur om in het kasteel te mogen wonen. Er wonen bijvoorbeeld mensen in een deel van kasteel Hernen.

Deze activiteiten passen goed bij het historische verhaal van het kasteel en het landgoed.

Dia 22 - commerciële activiteiten

Sommige kastelen en landgoederen kun je huren. Je kunt er bijvoorbeeld trouwen en een feest geven zoals te zien is op de foto van kasteel Ammersoyen. Mensen die het kasteel huren moeten daar natuurlijk voor betalen. Zo verdient het kasteel geld.

Op sommige landgoederen worden markten georganiseerd zoals je ziet op de foto van de Castle Fair bij kasteel Vorden. Mensen die een kraam op zo'n markt willen zetten, moeten daarvoor betalen. Mensen die de markt willen bezoeken betalen entree.

In sommige kastelen kun je eten en slapen. De kastelen zijn hotels en restaurants geworden. De gasten van het hotel of restaurant betalen - zo verdient het kasteel geld. Een voorbeeld is landgoed Warnsborn. Dit landgoed is vandaag een hotel en een restaurant.

Sommige kastelen zijn vandaag een kantoor. Bedrijven huren het kasteel zodat mensen er kunnen werken. Een voorbeeld van een kantoorkasteel is huis Zypendaal.

Bij deze activiteiten is de locatie belangrijk. Het kasteel en het landgoed zijn een mooi decor voor de activiteiten. Het historische verhaal dat het kasteel en het landgoed vertellen, is ondergeschikt.

Dia 23 - landgoed Duinrell en Keukenhof

Twee landgoederen die vandaag veel bezoekers trekken zijn landgoed Duinrell en landgoed Keukenhof. Op een deel van landgoed Duinrell is vandaag een attractiepark en een camping.

Op een deel van het landgoed Keukenhof wordt ieder jaar een grote bloemententoonstelling georganiseerd. Er komen duizenden mensen naar het landgoed om de tulpen, hyacinten, narcissen enzovoorts te bewonderen. Deze activiteiten staan los van het historische verhaal van het kasteel en landgoed, maar met inkomsten blijft het kasteel in stand.

Dia 24 - kasteel Cannenburch

Kasteel Cannenburch is vandaag, net als veel kastelen in Gelderland, eigendom van de stichting Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen. Om geld te verdienen is het kasteel opengesteld: mensen mogen het tegen betaling komen bekijken. Verder kunnen mensen delen van het kasteel huren voor huwelijken, feesten en vergaderingen. In het koetshuis is een restaurant waarmee geld verdiend wordt. Op deze manier kan het kasteel blijven bestaan.

In en om het kasteel vinden allerlei evenementen plaats. Kijk maar eens op de website

www.kasenroos.nl. Onder het kopje 'uitstapjes' kun je zien wat er allemaal op kasteel Cannenburch (en de andere kastelen van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen) te doen is.

Op al deze manieren wordt geld verdiend om het kasteel en de heerlijkheid te kunnen bewaren voor de toekomst.

Opdracht

Stel dat kasteel Cannenburch van de leerlingen zou zijn. Wat zouden zij doen om kasteel Cannenburch te bewaren voor de toekomst? De leerlingen bedenken in tweetallen een plan voor de toekomst van kasteel Cannenburch. Het mag lijken op de huidige situatie maar het mag ook iets totaal anders zijn. De leerlingen omschrijven hun plan en/of tekenen het uit op een A3 papier. Als iedereen klaar is wordt het plan gepresenteerd aan de rest van de klas.

Afsluiting

De leerlingen presenteren hun plannen aan elkaar. Ze leggen daarbij uit op welke manier het landgoed en het kasteel nuttig zijn of geld opleveren.

Bijlage 1 Achtergrondinformatie

Kastelen en huizen

In dit project staan de opengestelde kastelen en huizen van Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen centraal. In dit project maken we onderscheid tussen kastelen en huizen. Een kasteel is een van oorsprong middeleeuwse versterkte woning. Een huis is een na de middeleeuwen gebouwde woning.

Het kasteel en zijn omgeving

Een kasteel beperkt zich niet tot de vier muren met een dak. De omgeving speelt een belangrijke rol. In de omgeving van het kasteel vind je namelijk nuttige elementen die het mogelijk maakten het kasteel te bewonen. Deze nuttige elementen leverden voedsel of inkomsten op.

Sommige nuttige elementen zoals de moestuin, bevonden zich rondom het kasteel of het huis. Maar, om alle nuttige elementen een plek te geven, bezat de kasteelheer veel grond in de omgeving. Al deze grond rekenen we tot de omgeving van het kasteel.

In dit project staan drie aspecten van kastelen centraal:

- de functie van kastelen
- de plek van kastelen
- veranderingen in de loop van de tijd

Deze drie aspecten worden in deze bijlage toegelicht.

De functie van kastelen

Gedurende de middeleeuwen (500-1500 n. Chr.) werden kastelen gebouwd met een praktisch doel: in het kasteel moest je veilig zijn. Middeleeuwse kastelen zijn daarom stevige gebouwen met dikke muren, weinig ramen en omringd door een diepe gracht. Middeleeuwse kastelen waren erg veilig maar tegelijkertijd weinig comfortabel.

In huizen die na de middeleeuwen werden gebouwd, wilde men vooral aangenaam wonen. Het huis was niet langer een verdedigingswerk, zoals een kasteel.

De plek van kastelen

Kastelen en huizen werden niet zomaar ergens gebouwd. Voordat aan de bouw werd begonnen, dacht men goed na over de plek.

In de middeleeuwen was veiligheid het meest belangrijke kenmerk van kastelen. Een van de manieren om een veilig kasteel te bouwen was het kiezen van een plek die veiligheid bood. Een veilige plek is een plek vanwaar je de omgeving goed kunt zien. Vanuit het kasteel kon men de vijand van ver aan zien komen.

Daarnaast was het belangrijk dat er water was op de plek. Het water moest de gracht rond het kasteel vullen. Een gracht vol water vergroot de veiligheid van het kasteel.

Een middeleeuws kasteel staat dus altijd op een plek die hoog genoeg is om de omgeving goed in de gaten te kunnen houden en tegelijkertijd laag genoeg is om water in de gracht te hebben.

De huizen die na de middeleeuwen werden gebouwd, hadden niet langer een verdedigingsfunctie. In het geval van een huis was het niet noodzakelijk dat je de omgeving goed in de gaten kon houden. Bij het kiezen van een plek voor het huis hoefde men daar geen rekening mee te houden. Net als bij kastelen zie je bij huizen bijna altijd water. Dit water heeft niet langer een verdedigingsfunctie, het is voor de sier.

Water werd niet alleen gebruikt om de gracht mee te vullen. Het water in de buurt van het kasteel was om andere redenen van belang. Net als vandaag had men vroeger water nodig om bijvoorbeeld te wassen, te koken en te drinken. Waterleiding bestond in die tijd nog niet. Dus koos men een plek waar al water was.

Op een goede plek was je veilig (in het geval van kastelen) en was water aanwezig. Dat was echter niet alles. Een goede plek had meer eigenschappen.

In de tijd dat kastelen en huizen werden gebouwd, waren de bewoners grotendeels op zichzelf aangevoelen. Er waren geen auto's waarmee je naar supermarkten kon rijden. Er was geen bouwmarkt waar je een kant-en-klaar hekwerk kon kopen. Er was geen centrale verwarming om de kamers warm te stoken. Een kasteelheer moest er daarom voor zorgen dat alle (dagelijkse) behoeften in de directe omgeving van het kasteel aanwezig waren. Een goede plek voor een kasteel of huis was een plek waar je deze behoeften voor handen had.

Dit verklaart de titel van het project: 'Meer dan een veilige plek'. Een goede plek voor een kasteel was behalve een veilige plek een plek waar je allerlei dagelijkse behoeften voor handen had. In de omgeving van een kasteel of een huis vind je daarom altijd allerlei *nuttige elementen*.

Veranderingen

Het exterieur en interieur van de middeleeuwse kastelen zijn in de loop van de tijd veranderd. Onder andere omdat de kastelen weinig comfortabel waren. Na de middeleeuwen was het bieden van veiligheid niet langer de belangrijkste functie van het kasteel. De bewoners wilden graag prettig in het kasteel kunnen wonen. Bovendien moest iedereen kunnen zien dat er een rijke en machtige familie woonde.

Veel middeleeuwse kastelen werden daarom flink verbouwd. Er kwamen grote ramen in de dikke muren, de interieurs werden aangepast aan de moderne gemakken en rondom het kasteel verschenen borders met bloemen en vijvers met fonteinen. Dergelijke elementen in de omgeving van het kasteel noemen we *sierementen*.

Nuts- en sierementen

Op veel landgoederen vind je ongeveer dezelfde nuts- en sierementen. Hieronder worden deze elementen toegelicht. Tijdens het bezoek aan kasteel Cannenburch kijken de leerlingen of ze deze elementen wel of niet terugzien op het landgoed.

Nutselementen

Dit symbool staat voor de moestuin. In een moestuin werden allerlei groenten en kruiden gekweekt. De moestuin bevond zich altijd dicht bij het kasteel omdat groenten en kruiden dagelijks nodig waren.

Dit symbool staat voor de boomgaard. In de boomgaard groeiden appels en peren die door de kasteelbewoners werden genuttigd.

Dit symbool staat voor het bos. In het bos werden bomen gekweekt. Het hout dat de bomen opleverden werd onder andere gebruikt als brandhout of bouw materiaal.

Dit symbool staat voor akkers en weiden. In weilanden kon allerlei vee zoals koeien, schapen en geiten grazen. Het vee werd vervolgens gebruikt voor melk, vlees, wol en dergelijke. Op de akkers werden gewassen geteeld.

Dit symbool staat voor de molen. In de molen werden allerlei zaken gemalen. Korenmolens in de buurt van een kasteel zijn doorgaans dwangmolens: mensen uit de omgeving werden gedwongen hier hun graan te malen. Op die manier kon de heer een deel van het graan als belasting innen.

Sierelementen

Dit symbool staat voor de oprijlaan. De oprijlaan leidt van de openbare weg naar het kasteel. De laan is na de Middeleeuwen aangelegd om de toegang tot het kasteel te verfraaien. De bomen staan in een lange rij naast elkaar. Je blik valt daardoor op het midden van de laan, zodat je het kasteel goed kunt zien.

Dit symbool staat voor de siertuin. Na de middeleeuwen werd het kasteel verbouwd tot een huis waarin je aangenaam kon wonen. Bij een aangenaam huis hoort een tuin waarin je in je vrije tijd kunt zijn. In een siertuin is het belangrijk dat het er mooi uitziet, dat er bloemen groeien, dat je er kunt wandelen of zitten. Een nut heeft de siertuin (meestal) niet.

Dit symbool staat voor bijzondere bomen. Na de middeleeuwen werden bijzondere bomen geplant om het landgoed te verfraaien. De bijzondere bomen werden niet geplant voor het hout maar omdat ze mooi zijn. Bijzondere bomen zijn bijvoorbeeld de Ginkgo Biloba, de rode beuk, de ceder en de rododendron.

Dit symbool staat voor beelden, fonteinen en andere sierlijke elementen. Na de middeleeuwen werd het kasteel verbouwd tot een huis waarin je aangenaam kon wonen. De omgeving van het kasteel werd eveneens veranderd. Rondom het kasteel verschenen zaken die ervoor zorgden dat het er mooi uitzag zoals fonteinen en waterelementen.

Nut en sier

Dit symbool staat voor de duiventil. In de duiventil werden duiven gehouden. De duiven waren nuttig. Ze leverden vlees, eieren en mest voor op het land. Bovendien konden de duiven gebruikt worden om post te versturen. De duiventil had eveneens een sierfunctie: vroeger mocht niet iedereen duiven houden. Alleen mensen van adel of mensen met veel geld (en grond) konden het recht om duiven te houden krijgen. Met een duiventil of duiventoren laat je zien dat je rijk of van adel bent.

Bijlage 2 Antwoordenblad kasteel

Opdracht kelder

Keuken

Welk eten in de keuken komt uit het park van de Cannenburch?

Antwoord Vis, groenten, kruiden, appels

Noem vijf taken die uitgevoerd moesten worden. Denk er aan dat het kasteel geen elektriciteit had.

Antwoord Er moest gekookt worden, de tuin moest worden bijgehouden, de was moest gedaan worden, het kasteel moest schoongemaakt worden, het terrein moest in de gaten worden gehouden, de jacht moest geregeld worden, de dieren moesten worden verzorgd.

Denk je dat Anna Margaretha vaak beneden was?

Antwoord Anna Margaretha was waarschijnlijk niet vaak beneden omdat hier het personeel werkte.

Opdracht Hoofdverdieping

Ontvangsthal

Hoe zorgde Anna Margaretha ervoor dat de hal erg indrukwekkend werd?

Antwoord Door de inrichting van deze hal: de portretten, de tafels, de spiegel, de mooie vloer, de eikenhouten wandbetimmering, de grote ramen.

Wat is er symmetrisch in de hal? Noem drie dingen.

Antwoord De portretten, de wandbetimmering, de vloer, de spiegel, de ramen, de deuren.

De grote deuren in de wanden leiden niet naar grote kamers. Waarom zijn de deuren dan zo groot?

Antwoord De deuren horen bij de wandversiering. Het wekt de indruk dat zich achter deze deur een belangrijke ruimte bevindt. Daarmee geven de deuren het idee dat het kasteel groter is dan het in werkelijkheid is.

Jachtkamer

In deze kamer werd gepronkt. Waar zie je dat aan?

Antwoord Aan alle jachttrofeeën en de geweren die aan de muur hangen.

Welke dieren herken je in de jachttrofeeën?

Antwoord In de jachtkamer zie je onder andere een wild zwijn, hazen, herten, vossen, een snoek.

De jacht was niet alleen voor plezier en status, noem nog een belangrijke reden waarom de jacht zo belangrijk was.

Antwoord Men jaagde eveneens voor het vlees.

Slaapkamer

Waar zie je aan dat het bed kostbaar is? Noem drie dingen.

- Antwoord*
- het bed staat wat hoger
 - het bed staat in een nis
 - de blauw/groene stof
 - de vele versieringen aan het bed en aan de stof
 - het familiewapen boven het bed

Wat denk je dat hij (het jongetje) in het kasteel deed?

Antwoord In de 18de eeuw was het hebben van een donkere bediende een statussymbool. Het kwam wel eens voor dat deze bedienden er op een portret bij gefantaseerd werden. Dit jongetje heeft wel echt op de Cannenburch gewoond. Anna Margaretha kocht kleding voor hem, dit hield ze bij in haar dagboek.

Anna Margaretha had kinderen. Waarom denk je dat zij zich liet portretteren met dat donkere jongetje en niet met haar eigen kinderen?

Antwoord Geportretteerd worden met een donkere bediende gaf status.

Welk water staat hoger: dat van de vijver of van de gracht?

Antwoord Het water van de vijver staat hoger. Er moest hoogteverschil zijn omdat het water naar de molens moest stromen.

Eetkamer

Wanneer wordt bij jou thuis de tafel mooi gedekt?

Antwoord Eigen antwoord.

Waarom stonden de deuren van deze kast open als er gasten kwamen?

Antwoord Om het serviesgoed aan de gasten te laten zien.

Van Huysumkamer

Uit welk land komt de versiering van deze kast?

Antwoord De versieringen komen uit China.

Deze kast werd gemaakt in Nederland. De versiering van speksteen werd er aan toegevoegd.

Waarom werd de kast versierd?

Antwoord Om indruk te maken en om te laten zien dat de eigenaar van de kast interesse had in de wereld.

Opdracht Bovenverdieping

Bovenzaal

De familienaam wordt van vader op zoon overgedragen. Hoe kun je dat zien?

Antwoord Aan de familiewapens. De tak links heeft van boven naar beneden hetzelfde wapen. Dit wapen wordt van vader op zoon overgedragen dus hebben de zonen telkens hetzelfde wapen als de vaders.

Wie waren er belangrijker op het kasteel de mannen of de vrouwen?

Antwoord Zowel de mannen als de vrouwen waren belangrijk. De mannen omdat zij de familienaam in stand hielden. De mannen waren verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering van het kasteel.
De vrouwen regelden het reilen en zeilen op het kasteel als de mannen van huis waren. Zonder de vrouwen kon er geen nageslacht komen.

Denk eens aan het huis waar je woont. Hoe lang woont jouw familie daar al?

Antwoord Eigen antwoord.

Hoe zorgden de kasteelheren er voor dat het goed ging met kasteel? Noem drie dingen.

Antwoord

- Ze trouwden met een goede huwelijkspartner: een vrouw uit een rijke familie die geld en bezittingen meebracht.
- Ze zorgden voor opvolging door zonen te krijgen. Op die manier bleef het kasteel in handen van de familie.
- Ze zorgden ervoor dat het financieel goed ging met het kasteel. Het landgoed moest goed beheerd worden zodat het geld opleverde.

Rode kamer

De kokosnoot staat niet voor niets in de Rode kamer. Wat hebben de kokosnoot en de boeken met elkaar te maken?

Antwoord De kokosnoot en de boeken geven aan dat de bewoners van het kasteel geïnteresseerd waren in de wereld en kennis hadden van de wereld. Ze lieten daarmee zien dat ze op de hoogte waren van wat er in de wereld gebeurde.

Hoe ontdek jij de wereld?

Antwoord Eigen antwoord.

Rode kabinet

Waarom zou het porselein getoond moeten worden?

Antwoord Om indruk te maken op gasten. Porselein was duur en bijzonder daarom werd het zo uitgesteld dat je ieder voorwerp goed kon zien.

Heb jij een verzameling en waar bewaar je die?

Antwoord Eigen antwoord.

Zwarte kamer

De molenaar zegt dat water de ruggengraat van de Cannenburch is. Wat zou hij daarmee bedoelen?

Antwoord Het water was van groot financieel belang voor de Cannenburch. Door het water is de familie zo rijk geworden. Het stromende water werd gebruikt om molens aan te drijven. Deze molens waren van de kasteelheer. In de molens werd graan gemalen, wol gevilt, koper geslagen en papier gemaakt. De producten leverden geld op. Op die manier verdiende de kasteelheer zijn geld. In de middeleeuwen, toen hier al een kasteel stond, zorgde het water voor veiligheid.

Op welke manier profiteerden de mensen uit Vaassen van het water en de molens?

Antwoord Omdat er rond Vaassen zoveel water was, hadden veel mensen werk dankzij het water. Er waren in dit gebied bijvoorbeeld veel wasserijen, papierfabrieken en molens waarin zaken gemalen werden.

Kijk eens goed rond in deze kamer. Waarom ziet deze kamer er zo uit?

Antwoord De zwarte kamer wil de bezoekers informatie geven over hoe het is om een kasteel te restaureren en onderhouden. Je kunt in deze kamer goed zien wat er allemaal moet gebeuren om de kamer zo mooi te maken als de rest van het kasteel.

Stichting Geldersche Kasteelen kocht de Cannenburch voor 1 gulden (45 eurocent) van de Nederlandse staat. Maar waarom waren ze uiteindelijk veel meer geld kwijt?

Antwoord Omdat het kasteel gerestaureerd moest worden. De restauratie heeft veel geld gekost.

Opdracht Zolder

Kofferzolder

Om welke twee redenen ging de familie nog meer op reis?

Antwoord Om boodschappen te doen en om familie te bezoeken.

Het was in die tijd bijzonder als je een verre reis kon maken. Waarom was dat bijzonder?

Antwoord Er waren geen auto's, bussen, treinen en vliegtuigen. Er waren weinig goede wegen en het reizen gebeurde per koets. Het reizen duurde lang en het koste veel geld.

En jij? Ga jij op reis en waar ga je dan naar toe?

Antwoord Eigen antwoord.

Heb jij dezelfde redenen om op reis te gaan?

Antwoord Eigen antwoord.

Antwoordenblad park

Opdrachten voorplein

Welk jaartal hoort bij welke cirkel?

Antwoord 1543 cirkel 3
 1563 cirkel 4
 1661 cirkel 2
 1750 cirkel 1

Wat is de juiste volgorde van de cirkels?

Antwoord 3, 4, 2 en 1

Opdrachten Moestuin

Noem vier soorten groenten, fruit of kruiden die je in de moestuin ziet.

Antwoord Is afhankelijk van het seizoen.

Bedenk een avondmaaltijd met groenten die in de moestuin groeien.

Antwoord Is afhankelijk van hetgeen in de moestuin groeit.

Welk nut hebben duiven? Noem ten minste twee dingen.

Antwoord Duiven leveren vlees, mest en eieren op. En, duiven kunnen post versturen.

Opdrachten park

Het water

Teken de volgende zaken in de plattegrond:

- In welke vijver staat het water het hoogst? Zet een kruisje in deze vijver.
- Welke kant stroomt het water op? Teken een pijl in de stroomrichting van het water.
- Wat is de beste plek voor de watermolen? Teken op die plek een molentje.

Sier en nut

Geef in de plattegrond het volgende aan:

- het nuttige deel van het park aan met X X X.
- het sier deel van het park aan met O O O

Noem drie dingen die het nuttige deel van het park opleverden.

Antwoord Hout, fruit, groente, vis, waterkracht, dierlijke producten als eieren, wol, melk

Slingervijver

Is dit deel van het park in de 18de of de 19de eeuw aangelegd?

Waar zie je dat aan?

Antwoord In de 19de eeuw. In de 19de eeuw waren slingerende paden en vijvers in de mode. De slingervijver (de naam zegt het al) slingert. De vijver heeft ronde vormen. De paden langs de vijver slingeren eveneens.

Pootvijver

Wat leverde de pootvijver op?

Antwoord Vis

Hoe komt de vijver aan de naam 'pootvijver'?

Antwoord Poten is een ander woord voor het kweken van vis.

Boomgaard

Antwoord

Soort	jan.	feb.	mrt.	apr.	mei	juni	juli	aug.	sep.	okt.	nov.	dec.
1 Perzik rode zomer appel								■				
2 Zigeunerin								■	■			
3 Notaris									■			
4 Goudreinet										■	■	■
5 Dubbele Bellefleur										■	■	
6 Klumpkes	■	■	■	■								
7 Ananas reinette	■	■	■									

Welke vijf boomsoorten zou de tuinman gekozen hebben?

Antwoord De 5 appelbomen die samen zoveel mogelijk maanden appels opleveren zijn appelsoort 1, 2, 3, 4 en 6.

Er zijn drie maanden waarin we geen appels kunnen plukken. Welke maanden zijn dat?

Antwoord In de maanden mei, juni en juli zijn er geen appels te plukken en te eten.

Hoeveel bomen zou de tuinman van die vijf soorten geplant hebben?

Antwoord

Soort appel	Hoeveel bomen? geen, 1 of 5?
1 Perzik rode zomer appel	1 boom
2 Zigeunerin	1 boom
3 Notaris	1 boom
4 Goudreinet	5 bomen
5 Dubbele Bellefleur	geen bomen
6 Klumpkes	5 bomen
7 Ananas reinette	geen bomen

Wat doet de tuinman om ruimte tussen de takken te krijgen? Noem twee dingen.

Antwoord Snoeien en takken horizontaal geleiden.

Colofon

Ontwikkeling en samenstelling

Janneke Bonekamp

Sjanne Emans

Jorien Jas

Kaartmateriaal

© Geldersch Landschap & Kasteelen

© Dienst Kadaster en Openbare registers, Apeldoorn

Redactie

Ben Bregman

Jorien Jas

Geldersch Landschap en Geldersche Kasteelen

Postbus 7005

6801 AH Arnhem

tel. 026 - 355 25 55

fax 026 - 445 20 80

info@glk.nl

www.glk.nl

www.kasenroos.nl

© 2011 EDU-ART/Geldersch Landschap & Kasteelen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

